

Azərbaycan Türk fəlsəfəsindən yarpaqlar: Əhməd Bəy Ağaoğlu

V yazı

Faiq Ələkbərli,

AMEA Fəlsəfə İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, dosent, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

Əhməd bəy Ağaoğlu yazırdı ki, bizim tərbiyəmizin birinci kredosu, valideynlərimizdən aldığımız öyüd, susmağı danışmaqdan üstün tutmaqla bağlıdır: “Bizim bütün şairlərimiz, yazıçılarımız, müdriklərimiz dinməməyi gəncliyin ən böyük bəzəyi, qocaların müdriklilik əlaməti kimi tərənnüm edirlər». Bir sözlə, müsəlmanlar arasında “susmaq qızıldır”, “səbr yaxşı şeydir” kimi fikirlər hamıya məlumdur. Onun fikrincə, son əsrlərdə hökmdarlar, riyakar ruhanilər “özlərinin əmin-amanlığı naminə bizim müqəddəs dinimizi istismar etmişlər, onlar bizim qəlbimizlə oynamışlar və biz buna da dözüük”.

Deməli, son dövrlərdə “susmaq”ın nəticəsi idi ki, həm ruhən, həm də cismən əzilmiş bir millət “lal” olmuşdur. Halbuki rus inqilabi illərində “danışmaq” qabiliyyətinə çox ehtiyac duyulurdu və millətin gələcək mövcudluğu da bundan asılı idi. Ağaoğlu yazırdı: “Rusiyalı müsəlmanlar üçün də köhnə dəyərləri yenidən qiymətləndirmək üçün tarixi məqam yetişmişdir. Biz özümüzün «tarixi sükutumuzu» da, onunla birlikdə insanların taleyinə hansısa möcüzəli bir ilahi qüvvənin müdaxilə edəcəyinə tarixi inamı da bir kənara atmalıyıq. Biz müsəlmanlar nədənsə belə düşünməyə vərmiş etmişik ki, guya biz heç nə etməsək də, ulu Tanrı bizim qeydimizə qalacaq və işlərimizi lap yaxşı yoluna qoyacaqdır. Bu cür düşüncə ilk növbədə, Qurana ziddir. Quranda göstərilir ki, insanın bütün taleyi, onun bütün qisməti özünün enerjisindən və əməyindən asılıdır”.

Ə. Ağaoğlu açıq şəkildə deyirdi ki, heç bir iş görmədən, əmək sərf etmədən işləyən, əl-ələ verib yaşayan xalqlarla rəqabət aparmağı düşünmək çox yanlışdır və daha belə yaşamaq yaramaz. Artıq özümüzü cansız, ölü portretlərin yerinə qoymaqdan əl çəkməli, işləməli, özümüz özümüzün qeydinə qalmalı, ehtiyaclarımız barədə düşünməli və onun təmin edilməsi üsullarını öyrənməliyik. O, yazırdı: «İndi bütün Rusiya qarşısızalmaz və qüdrətli bir tərzdə yeniləşdiyi bir dövrdə biz müsəlmanlar da yeniləşməliyik, əks təqdirdə biz yenə geridə qalacayıq, yenə hamı bizi ötüb keçəcəkdir». Ağaoğlu yazırdı ki, Rusiyada həyata keçirilən islahatlardan maksimum yararlanmaq, yeni həyat formaları arasında başımızı itirməmək, həmin formalara ağılabatan tərzdə uyğunlaşmaq, ətrafımızdakı xalqların səviyyəsinə çatmaq və özümüzlə layiqli yer tumaq lazımdır: “Bundan ötrü isə: 1) elə bu saat, dərhal ictimai həyatda bizim zəifliyimizin, indifferentlyimizin, dava-dalaşın, şəxsi qərəzliyin bütün səbəblərini bir kənara atmalıyıq; 2) hər yerdə və hər işdə ağıla, zəkaya, işgüzarlığa, biliklərə, namusluluğa üstünlük verməli, onları yerlibazlığın, qohumbazlığın və şəxsi qərəzliyin köllələrinə çevirməməliyik; 3) müsəlmanlara hər yerdə və hər işdə, həmçinin müsəlman ziyalılarına tam etimad göstərilməli, onları özləri üçün rəhbər seçməli, onların məsləhət və göstərişlərinə əməl etməlidirlər, çünki yeni həyatın tələblərini, bu tələblərin təmin edilməsi üsullarını ən yaxşı bilən həmin ziyalılardır”.

Ağaoğlunun bu tezislərində açıq -aşkar milli əlamətlər də öz əksini tapmışdır. Çünki o, Rusiyadakı müsəlman xalqları dini mənsubiyyət qədər, etnik mənsubiyyəti də nəzərə almaqla, birləşməyə çağırır və əsas yükü ziyalıların çiyinə qoyurdu. Birinci növbədə ziyalılar bütün qüvvələrini cəmləşdirməli, gecə-gündüz yorulmaq bilmədən işləməli və ölkə yeni həyata qədəm qoyduğu andan etibarən buna hazır olmalıdırlar. Çünki ziyalılar «öz xalqlarının taleyini müəyyənləşdirən məsələləri həll etməli olacaqlar. Məhz buna görə də ziyalılar təxirəsalmadan bu məsələlər üzərində düşünməli, onları hərtərəfli, ağılla götür-qoy etməli, heç bir sentimental və ya nəzəri ideologiyaya uymamalıdırlar». Ağaoğlunun fikrincə, ziyalılar Qafqazda müsəlman türklərin çoxluq təşkil edən bir millət olduğuna görə, mövcud olan rəsmi dövlət orqanları və başqa təşkilatları, eyni zamanda diyarın özünü hərtərəfli öyrənməlidirlər. Əgər bu baş verərsə, onda türklər Qafqazın ən sanballı milləti kimi diyarın həyatında onun sayına və mövqeyinə uyğun yer tuta biləcək və indiyə qədər olduğu kimi kənarda qalmayacaqdır.

Ə. Ağaoğlunun millət və millətçiliklə bağlı mülahizələri “Bizim millətçilər” (“Kaspi”), “Millət və millətçilik” (“Tərəqqi”) məqalələrində də öz əksini tapmışdır. “Millət və millətçilik” silsilə məqalələrində o, yazırdı: “Kamali əminiyət və iftixar ilə deyə bilərik: Rusiya müsəlmanları arasında milliyət və ittihad-islam məsələlərini qalxızanların birisi də biz özümüzük”. Ona görə, artıq Türk xalqlarını millətlərin inkişafının ən parlaq mərhələsini təşkil edən millətçilik deyilən dövrə çatdırmaq uğrunda mübarizə aparmaq lazımdır. Bəşərin tarixi təkamülündə dindən sonra millətçiliyi insan ruhunun ikinci növü adlandıran

Ağaoğluna görə, birincisi cəmiyyətin, millətin ilkin, əbədi halı, ikincisi isə bəşəri təkamülün vacib əlaməti, xassəsi, hətta onun inkişafının “sehrkar halı”dır: “Nasionalizm dövrəsi bir millətin əmrində həmin mayenin xəmiriyyəyə təsir edib, onun qıvcırması kimidir. Nasionalizm dövründə millət özünə gəlir, özünü tanıyır, onun cümlə üzvləri cabəca olub, millətin vücudu, bədəni qəribə bir mətanət, bir mükəmməlliyət kəsb ediyor”.

Qeyd edək ki, 1910-1918-ci illərdə Ə.Ağaoğlu Türkiyədə olarkən, xüsusilə «Türk Yurd»unda «Türk aləmi» sislilə yazıları ilə islamçılıqla türkçülüyn bütövlüyü məsələsinə daha çox diqqət ayırmışdır. Onun fikrincə, islamiyyət cərəyanının tərəfdarları bilməlidirlər ki, qövmiyyət (milliyyət) cərəyanı da ictimaiyyət arasında nüfuza malikdir: «İslamiyyət faili müxtəlif millətlərdən təşəkkül etdiyi üçün pək təbiidir ki, vahid külli qüvvət, səlahiyyət və mədəniyyət, onu təşkil etməkdə olan əza və əqvamın qüvvət və mətanəti ilə mütənasibdir. İslam millətləri nə qədər güclü və mətin olursa, islamiyyətin heyəti-ümumiyyəsi də eyni nisbətdə qüvvət və mətanət kəsb edir. Milliyyətə xidmət etmək filhəqiqə islamiyyətə də xidmət etmək deməkdir».

Bununla da, Ağaoğlu türkçülüynə islamçılığa, islamçılığı isə türkçülüynə qarşı qoyanlara öz etirazını bildirmişdir. O hesab edirdi ki, islamçılığı gücləndirən ən önəmli amil milliyyət, yəni türklükdür. Əgər onlar bir-birinə qarşı qoyularsa hər ikisi süquta uğrayacaqdır. Bu mənada Ağaoğlu islamçılığın güclü olması üçün, milliyyətin də güclü olması fikrini müdafiə etmişdir. Ancaq burada önəmli bir məqam vardır ki, Ağaoğlu daima islam-türk birliyinin tərəfdarı olmuşdur. Yaxud da, o, ən azı mənəvi-ideoloji baxımdan belə bir birliyin olmasının zəruriliyinə inanmışdır. Görünür, bu səbəbdəndir ki, Ağaoğlu İslam-Türk birliyindən çıxış edərək etnik türkçülüynə, yəni ayrı-ayrı türk dövlətlərinin yaranması ideyasına bir o qədər də rəğbət göstərməmişdir. Əhməd Ağaoğlu “İran və inqilabı” əsərində də yazırdı ki, Türk-İslam birliyi məsələsində Sultan Səlimdən sonra Nadir şah Əfşar mühüm rol oynamışdır: “Nadir bu işdə daha irəli getdi; Türküstanı, Buxaranı, Xivəni aldı və Osmanlılarla birləşmək istədi; sünni-şie ixtilaflarını aradan qaldıraraq vahid bir millət və vahid bir ümmət qurmaq sevdasına düşdü. Fəqət bu sevdaya də İstanbulun inadı mane oldu!”. Onun bu sözləri də göstərir ki, Ağaoğlu daha çox vahid millət, vahid ümmət tərəfdarı olmuşdur.

Bu baxımdan bəzi tədqiqatçılar (A.Balayev və b.) hesab edirlər ki, 1918-ci ildə Qafqaz İslam ordusunun tərkibində Azərbaycana gələn Ə.Ağaoğlu Nuru paşanın siyasi müşaviri kimi İslam-Türk birliyi ideyasına uyğun olaraq, müstəqil Türk dövlətlərinin yaranmasının əleyhinə çıxmış, hətta, Azərbaycanın Türkiyəyə birləşməsinə tələb edən “ilhaqçılar”ın əsas ideoloqlarından biri olmuşdur. Vaxtilə M.B.Məhəmmədzadə də yazırdı ki, Nuru paşanın səlahiyyətli siyasi müşaviri Ağaoğlu onunla danışıqlar aparmağa gələn Milli Şuranın nümayəndələrinə (M.Ə.Rəsulzadə, F.Xoyski və M.H.Hacinski) xalqın onları istəmədiyini, bu səbədən onların hökumətinə qarşı xalq üsyan edəcəyi təqdirdə tərəfsiz qalacaqlarını bildirmişdi. Ə.Ağaoğlu siyasi böhrandan çıxış yolu kimi təklif etmişdir ki, Milli Şura ləğv olunsun və Nuru paşanın özü bir hökumət qursun. Ancaq Milli Şura nümayəndələrinin onun bu fikirlərinə etiraz etməsindən sonra Ə.Ağaoğlu razılaşmışdır ki, Milli Şura yeni hökuməti təşkil etsin və bütün hüquqlarına ona verməklə, özünü ləğv etsin. Fikrimizcə, Ə.Ağaoğlunun Milli Şuraya qarşı tutduğu kəskin mövqə həm o zaman, həm də sonralar onun ayrı-ayrı müstəqil türk dövlətlərinin deyil, vahid islam-türk dövləti ideyasının tərəfdarı olması mülahizəsinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanın milli istiqlalı məsələsində Ə.Ağaoğlu ziddiyyətli mövqə tutmuşdur. Nuru paşanın «siyasi müşaviri» kimi Milli Şuranın ləğvinə və Türkiyə ilə birləşmək istəyən «ilhaqçılara» meyilli yeni hökumətin təşkilinə nail olan Ə.Ağaoğlu, Osmanlıdan gələn türk əskəri Azərbaycanı tərک etməyə məcbur olduqdan sonra, Bakıda çıxan rusdilli qəzetlərdən birinə verdiyi müsahibəsində Azərbaycanın yenidən Rusiyanın tərkibinə qayıtmasını ən məqbul variant kimi göstərmişdi: “Azərbaycan türklərinin indiyə qədər arxalandıqları Türkiyə, Dünya müharibəsi nəticəsində məğlub olmuşdur. Azərbaycan müstəqil yaşaya bilmədiyi üçün Rusiya ilə Türkiyədən birinə arxalanmalıdır. Türkiyə məğlub olduqdan sonra Azərbaycanın öz taleyini Rusiyaya bağlamaqdan başqa çarəsi qalmır. Özü də mədəni cəhətdən Rusiya Türkiyə ilə müqayisədə daha yüksək pillədə durur. Bütün bu mülahizələri nəzərə alaraq, eləcə də Azərbaycan məsələsinin Avropadakı sülh konfransında qəti həllini tapmayacağı təqdirdə, Azərbaycan xalqı ÜmumRusiya Federasiyasının tərkibinə daxil olmağa razılaşmalıdır”.

Ancaq Parlamentin yaranması, mövcud siyasi böhranın aradan qalxmasından sonra, artıq millət vəkili kimi Ağaoğlu Azərbaycan Cümhuriyyətinin istiqlalını dəstəkləmişdir. Bunu, Ə.Ağaoğlunun parlamentin iclaslarındakı çıxışları da təsdiq edir: “Hökumətin bəyannaməsində söylədiyi Azərbaycan istiqlalı bizim hamımızın əfzəl (birinci) amalımızdır! Hər bir öz şərafətini, öz amalını bilən azərbaycanlı bunu duymalı və bu yolda olmalıdır!”. Onun fikrincə, Azərbaycanın bir coğrafi isim deyil, yer üzündə yaşayan bir millətin yurdu, dövləti olmasını artıq bütün dünyaya, o cümlədən Avropaya da tanıtdırmaq lazımdır. Bütün bunlarla yanaşı, onun siyasi-ideoloji görüşlərindəki bu kimi ziddiyyətlər sonralar da davam etmişdir.